

НАРОДНІ ХУДОЖНІ ПРОМИСЛИ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.: ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Проаналізовано стан та ступінь дослідження історії розвитку народних художніх промислів у Харківській губернії в другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. Вирішується завдання критичного переосмислення накопичених в українській та російській історіографії фактичних матеріалів, висновків та узагальнень.

Ключові слова: історіографія, Харківська губернія, народні художні промисли, кустарні промисли, народні майстри, соціально-економічний розвиток.

Проанализированы состояние и степень исследования истории развития народных художественных промыслов в Харьковской губернии во второй половине XIX - начале XX века. Решается задача критического переосмысления накопленных в украинской и российской историографии фактических материалов, выводов и обобщений.

Ключевые слова: историография, Харьковская губерния, народные художественные промыслы, кустарные промыслы, народные мастера, социально-экономическое развитие.

The status and degree of research on the history of folk arts and crafts in the Kharkiv province in the second half of XIX — early XX century are analyzed. The problem of critical rethinking of accumulated in Ukrainian and Russian historiography the factual findings, conclusions and generalizations are solved.

Key words: historiography, Kharkiv province, folk arts and crafts, handicrafts, folk artists, socio-economic development.

Актуальність теми визначається тим, що на Харківщині народні художні промисли традиційно посідали особливе місце серед інших ділянок української культури, були важливою складовою народного життя й потужною продуктивною силою соціально-економічного розвитку України. Наукове вивчення історіографії розвитку народних художніх промислів у Харківській губернії протягом другої половини ХІХ — початку ХХ ст. дозволяє значно збагатити не лише культурологічну та соціально-економічну історію України, але й такі галузі вітчизняної науки, як історію мистецтва, етнологію, історичну регіоналістику тощо. Проте історіографічний аналіз пореформеного розвитку народних художніх промислів на Харківщині на тлі загальноукраїнських та світових історико-культурологічних досліджень донині не став для українських культурологів предметом спеціального вивчення. Ця обставина значною мірою й зумовила вибір теми наукової статті.

Дослідження й публікації, які містять окремі історіографічні аспекти розвитку народних художніх промислів у Харківській губернії в другій половині ХІХ — на початку ХХ ст., численні й різноманітні

за своїм форматом. Їхній аналіз свідчить: попередниками був зібраний й узагальнений певний фактичний матеріал, що стосується стану та ступеня історичного дослідження визначеної теми. Серед праць, присвячених окремим аспектам проблеми, слід особливо відзначити монографії та наукові статті Т.Г. Богомазової [5], А.К. Жука [18], Л. Метки [26], І.М. Вановської [10] та деяких інших дослідників. Їх дослідження дозволяють визначити основні напрями та досягнення вивчення історіографії розвитку народних художніх промислів у Харківській губернії в другій половині XIX — на початку XX ст., виробити основні пропозиції та рекомендації стосовно подальшого дослідження наукової проблеми.

Мета: стисло проаналізувати основні етапи, стан та ступінь дослідження попередниками історії розвитку народних художніх промислів у Харківській губернії в другій половині XIX — на початку XX ст.; критично переосмислити накопичені в українській та російській історіографії знання, висновки й узагальнення, виділені в працях попередників раціональні ідеї та формулювання нових напрямків дослідження теми; сформулювати конкретні пропозиції та рекомендації щодо подальшого вдосконалення наукових культурологічних досліджень стосовно розвитку народних художніх промислів у Харківській губернії в другій половині XIX — на початку XX ст.

Історіографічний аналіз свідчить, що культурологічна історія Харківської губернії другої половини XIX — початку XX ст. дотепер не стала предметом спеціального вивчення у вітчизняній та світовій історіографії, хоча окремі аспекти народних художніх промислів розглядалися фахівцями в галузі культурології, історичного краєзнавства, етнографії, соціально-економічної історії. Основою періодизації історіографії розвитку народних художніх промислів на Харківщині є два критерії: по-перше, основні етапи історичного розвитку Слобідської України; по-друге, рівень розвитку вітчизняної наукової методології. Саме тому вся вивчена українська та російська література, яка присвячена досліджуваній проблемі, розглядається в межах трьох основних періодів: дорадянський (із середини XIX ст. до 1917 р.), радянський (з 1917 р. до кінця 1980-х рр.), пострадянський (з початку 1990-х рр. донині).

Характеризуючи перший період розвитку наукової думки з історії народних художніх промислів у Харківській губернії в другій половині XIX — на початку XX ст., можна відзначити, що вже в 1860-ті рр. зроблено перші спроби наукового аналізу проблеми в основному у вигляді заміток і невеликих статей, розміщених у місцевих періодичних та неперіодичних виданнях. Наприклад, у праці І.С. Аксакова окремі культурологічні аспекти народних художніх промислів висвітлені в контексті дослідження торгівлі кустарними виробами на українських ярмарках [1].

У 1870 р. відбулися Перший всеросійський з'їзд фабрикантів і заводчиків та Другий з'їзд сільських господарів, під час яких

обговорювалися заходи з розвитку кустарної промисловості. Це сприяло виходу друком нових наукових праць, зокрема з розвитку народних художніх промислів у пореформеній Харківській губернії. Головними організаторами практичного вивчення кустарної промисловості в цей період були такі загальноросійські об'єднання як Руське технічне товариство, яке в 1879 р. відкрило своє регіональне відділення в Харківській губернії, Товариство для сприяння російській промисловості й торгівлі, Вільно-економічне товариство, Російське географічне товариство. Так, у 1874 р. Російське географічне товариство опублікувало під редакцією О.О. Мещерського і К.І. Модзалевського відносно ємний збірник матеріалів, які відображали стан народних художніх промислів у деяких регіонах Російської імперії, зокрема й у Харківській губернії. Однак ця праця була описово-статистичною, тому в ній майже не здійснено історико-культурологічного аналізу проблеми [27].

Рішучий крок у постановці й науковій розробці проблеми народних художніх виробництв був зроблений у численних статтях і коментарях до офіційних документів, зібраних у 16 томах Трудів Комісії по дослідженню кустарної промисловості Росії. Вони містили багатий фактичний матеріал про стан народних художніх промислів, які були зібрані місцевими кореспондентами. Не менш значну історіографічну цінність мають наукові статті, зібрані в Трудах Комісії по дослідженню кустарної промисловості Харківської губернії. Вони склалися з трьох томів й містили багатий фактичний матеріал. Наприклад, у першому томі, який підготував П. Єфименко, детально показаний розвиток кустарних промислів у Сумському повіті [34].

Багаті матеріали про окремі художні промисли у вигляді їх монографічного опису містилися в офіційних виданнях центральних відомств Російської імперії, які надруковані у збірниках під назвою «Отчеты и исследования по кустарной промышленности России» (видано 11 томів) і «Кустарная промышленность России» (видано 4 томи). В багатьох із цих публікацій розкривалися особливості народної декоративно-прикладної творчості в пореформеній Харківській губернії. Серед авторів переважали кустарні техніки та інші спеціалісти, котрі працювали в міністерствах і відомствах й безпосередніми обов'язками яких були збирання й аналіз інформації про стан кустарної промисловості всіх регіонів Російської імперії, тому статті у вищезазначених збірниках були багаті на фактичний культурологічний матеріал. Так, деякі особливості розвитку на Харківщині текстильних промислів детально досліджувала співробітниця Відділу сільської економіки й сільськогосподарської статистики А. Г. Доливо-Добровольська. Особливість її статей і монографій полягала в тому, що вони були тісно пов'язані із практичною діяльністю автора щодо поширення серед українських ткачів нових технологій домашнього ткацтва й удосконалених ткацьких верстатів [16; 17].

Серед наукових праць другої половини XIX — початку XX ст., присвячених аналізу розвитку народних художніх промислів на території Харківської губернії, численністю та ґрунтовністю виділялися перш за все дослідження істориків, етнографів, культурологів та економістів народницького напрямку. Приділяючи соціально-економічним проблемам значну увагу, розкриваючи самотніть економічного ладу Російської імперії, вони часто ідеалізували кустарні промисли. Так, В.П. Воронцов у своїх працях переконливо доводив на основі фактичного матеріалу здатність дрібного товарного виробництва існувати тривалий час поруч із великими заводами та фабриками [11; 12].

В основному оптимістично ставилися до долі народних художніх промислів на Слобожанщині такі дослідники: М. Ф. Сумцов, М. І. Петров, В. Л. Піотровський, В. В. Морачевський, К.М. Залеський, В. В. Іванов, В. Г. Колокольцев та ін. Характеризуючи кустарні промисли переважно як «народне виробництво», вони зуміли виявити в їх розвитку багато позитивних тенденцій збільшення чисельності народних майстрів, створення умов для виникнення нових виробництв, розширення їх географії, вдосконалення техніки і технології народних художніх промислів. Особливий інтерес серед цих праць для нас має дослідження О.Д. Твердохлебова, в якій детально описані художні якості виробів народних майстрів Охтирського повіту [33].

Остаточне утвердження культурологічних студій народних художніх промислів Харківщини відбулося завдяки дослідженням головного спеціаліста Відділу сільської економіки й сільськогосподарської статистики С.О. Давидової, яка наприкінці XIX — початку XX ст. стала одним з найавторитетніших дослідників жіночого кустарництва в Україні. Часті відвідування С. О. Давидовою Харківської та інших українських губерній мали важливі науково-дослідницькі результати, вона стала фактично першою дослідницею українських художніх текстильних промислів. У написаній С. О. Давидовою в співавторстві з К. М. Полоцькою, К. І. Беренс і К. О. Свидерською монографії, спеціально присвяченій дослідженню історії жіночих художніх промислів у Російській імперії, та в її одноосібних численних наукових статтях розкрито головні особливості розвитку цих промислів у Харківській губернії [14; 15].

Серед виданих у Харківській губернії наприкінці XIX — початку XX ст. наукових праць, спеціально присвячених аналізу розвитку народних художніх промислів, слід назвати статтю В.О. Бабенка «Коцарство в Харьковской губернии», розміщену в матеріалах дванадцятого археологічного з'їзду 1902 р. У ній розглянуті губерньська географія коцарства й особливості розвитку художнього текстильного виробництва в Харківській губернії [4].

На початку XX ст. до вивчення розвитку на Харківщині народних художніх промислів усе активніше стали звертатися дослідники-етнографи. Особливе місце в історіографії проблеми посіли

етнографічні праці М. Ф. Сумцова. У різних виданнях, переважно в «Киевской старине», «Этнографическом обозрении», «Сборнике Харьковского историко-филологического общества», «Русском филологическом обществе», М. Ф. Сумцов надрукував близько 300 наукових і публіцистичних статей та заміток. Деякі регіональні особливості еволюції народних художніх промислів в Охтирському повіті Харківської губернії він охарактеризував у своїх «Очерках народного быта. (Из этнографической экскурсии 1901 г. по Ахтырскому уезду Харьковской губернии)» [30]. Загалом по Харківській губернії окремі аспекти розвитку народних художніх промислів розглянуто в класичній праці М. Ф. Сумцова «Слобожане. Историко-этнографическая развідка» [31].

Дорадянський період історіографії проблеми характеризувався використанням фрагментарних даних про розвиток народних художніх промислів, здебільшого оснований на матеріалах опитування, анкетних і особистих обстеженнях. Особливістю вивчення народних художніх промислів Харківщини в роки громадянської війни та НЕПУ було те, що у першу чергу розглядалися нові культурологічні проблеми, які на попередньому етапі майже не вивчалися. Характерним при цьому було прагнення дослідників перейти від деталізації до узагальнення, що набуло найбільшого відображення в працях А. Зарембовського «История и техника тканья украинских килимов» [21] та Б. Крижановського «Орнамент украинских и румынских килимов» [24]. Новий фактичний матеріал і висновки про особливості історичної еволюції народних текстильних промислів Харківщини висвітлено також у працях С. А. Тарануценка «Мистецтво Слобожанщини XVII-XVIII вв.» [32] та В. Потресова «Промышленность Харьковской губернии до войны и в настоящее время» [28], яким удалося значно розширити характеристику історичної проблеми, що розглядається, уточнити етапи її розвитку й географічні межі. В цілому дослідження 1920-х рр., які вже були частково побудовані на принципах історичної культурології, часто ставали першими радянськими працями, в яких узагальнено та систематизовано статистичний матеріал про участь населення Харківської губернії в дрібних художніх виробництвах.

Починаючи з 1928 р., а особливо з початку 1930-х р. вивчення історії та національних і художніх особливостей народних промислів значно скорочується. Лише кінець 1950-х – 1960-ті р. стали періодом відродження в культурологічній та історичній науках інтересу до дослідження народних художніх промислів в Україні, що набуло певного висвітлення в працях з історії пореформеної Харківської губернії. Нові історико-культурологічні дослідницькі підходи й ідеї з великими труднощами пробивали собі шлях в офіційній науці. На цьому історіографічному фоні істотно вирізнялися масштабні дослідження таких видатних українських істориків, етнографів, культурологів як А. Г. Слюсарський, О. К. Жук, Є. В. Арофікін, Т. В. Кара-Васильєва

та ін. Зокрема, в монографії А.Г. Слюсарського розглянуто основні історичні умови формування кустарних осередків у контексті соціально-економічного розвитку Слобожанщини протягом XVII-XVIII ст. [29]. В статтях і монографіях О.К. Жука «Про розвиток килимарства на Україні в дорадянський період» (1961 р.), «Дожовтневі українські килими з геометричним орнаментом» (1962 р.), «Українські народні килими (XVII — поч. XX ст.)» (1966 р.) розкрито передумови широкого розвитку килимарського промислу, напрями та форми участі в ньому українського населення, визначені основні художні особливості народного килимарства на Харківщині [18; 19; 20]. В статті Є. В. Арофікіна «Українська народна тканина» (1983 р.) найбільший інтерес викликає спроба автора на документальних матеріалах уперше визначити загальну чисельність народних майстрів в Україні та регіональні особливості розвитку текстильних промислів [3]. У працях Т.В. Кари-Васильєвої досліджується художньо-образна структура української народної вишивки, проаналізоване традиційне і нове в полтавських рушниках [22; 23]. У цих дослідженнях історична еволюція художніх промислів і ремесел у Харківській губернії другої половини XIX — початку XX ст. розглядалася лише фрагментарно, проте авторам удалося розкрити духовний зміст народного декоративно-прикладного мистецтва, його сутність як особливого типу художньої творчості, що розвивається за своїми законами й творчими принципами. Особливе значення для нинішнього часу має їх глобальне бачення української художньої культури в єдності, взаємозв'язку й взаємовпливі всіх культурних елементів.

Загалом, в історіографії радянської епохи історико-культурологічна проблема, що нас цікавить, не була розкрита достатньо широко. Дослідникам удалося висвітлити лише окремі аспекти історичного розвитку різних художніх народних промислів в українських губерніях Російської імперії, зокрема й у пореформеній Харківській губернії. Проте поза увагою дослідників залишилися такі аспекти проблеми, як етнокультурні особливості народної декоративно-прикладної творчості, проблема зникнення народних художніх промислів та їх збереження в умовах масової культури, еволюція художніх якостей народних художніх виробів в умовах пореформеної модернізації технологій кустарної промисловості та ін.

Останній, третій, етап у розвитку історіографії означеної проблеми, який розпочався з 1990-х рр. й триває донині, характеризується спробами вітчизняних та зарубіжних дослідників вивчати місце народних художніх промислів в історії України з позицій культурології. Особливу увагу історики та культурологи стали приділяти вивченню народного виробничого досвіду, ідентичності українських народних майстрів, творчого бачення світу. В умовах української незалежності вітчизняні дослідники стали по-новому оцінювати роль персонального досвіду народних майстрів, приділяти більше уваги культурологічним аспектам вітчизняної історії. Саме в цей період,

з виникненням поняття культурологічна історія, значно розширюється коло дослідників українських народних художніх промислів. Поряд з культурологами й істориками вивченням народні промисли вивчали мистецтвознавці, археологи, етнографи, технологи й інші фахівці. Їхні праці допомагають уточнити походження мотивів і образів слобожанського народного декоративно-прикладного мистецтва, що створювалися протягом другої половини ХІХ — початку ХХ ст. й досі зберігаються в творах народних майстрів.

Приклади вдалого використання культурологічних підходів у справі наукового вивчення розвитку домашніх текстильних промислів і ремесел у пореформеній Україні, зокрема й у Харківській губернії, знаходимо в працях С. А. Антоновича, О. О. Боряк, П. Ганжи та багатьох інших авторів. Їх збиральницька та наукова діяльність забезпечили активну практичну роботу з майстрами художніх промислів. Зокрема, значний внесок у дослідження українського декоративно-прикладного мистецтва зробили С. А. Антонович, Р. В. Захарчук-Чугай та М. С. Станкевич, котрим у роки становлення української незалежності належав пріоритет у порушенні питання про нагальну необхідність подальшої розробки наукової методології культурологічного дослідження народних промислів. У праці «Декоративно-прикладне мистецтво» вони, зокрема, зауважували, що тільки вдосконалюючи методику вивчення, українські культурологи й історики зможуть подолати дефіцит матеріалів, яким вони змушені користуватися [2].

На загальному тлі наукових досліджень з українського декоративно-прикладного мистецтва в останні роки істотно вирізнялися статті та монографії О.О. Боряк, присвячені етнографічним аспектам народного ткацтва другої половини ХІХ — початку ХХ ст. Головне досягнення — досконале вивчення українських народних обрядів та вірувань, пов'язаних з ткацтвом. [6; 7; 8].

В останні роки в сфері вивчення українських істориків та культурологів стали відображатися важливі аспекти народних художніх промислів Слобожанщини. На сучасному етапі, у період політичних і соціально-економічних реформ, період національно-культурного відродження українського суспільства у вітчизняній історіографії найактуальнішими стають питання відродження в Україні традиційних народних промислів і ремесел. Саме тому 2010-ті рр. позначилися збільшенням кількості праць з окремих проблем розвитку українських народних художніх промислів в Україні, поглибленням раніше поставлених питань, розширенням наукової тематики. Прикладами реалізації названих тенденцій можуть слугувати праці В. Малини «Народне мистецтво Півдня України. Кінець ХІХ — початок ХХ ст.» [25], П. Ганжи [13], І.М. Вановської [9; 10]. Особливо змістовні дослідження Є.І. Шевченка, присвячені історії української народної деревообробки та текстильним промислам [35; 36]. Отже, за останнє десятиліття дослідження в галузі культурологічної історії

Харківської губернії другої половини ХІХ — початку ХХ ст. збагатилися новими здобутками. Проте їх недостатньо, щоб скласти цілісну картину побутування в цей час народних художніх промислів. Зафіксований фактичний матеріал недостатньо висвітлює окреслену проблему, оскільки до цього часу подавався, загалом, фрагментарно.

Проаналізувавши історіографію з теми дослідження, можна дійти висновку, що вона повністю відображає складність, багатогранність і динамізм, характерний для розвитку народних художніх промислів у Харківській губернії в другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. Кількість опублікованих праць і глибина висвітлення в них різних аспектів народних промислів Харківщини свідчать, що обрана тема не часто перебувала в полі зору культурологів, істориків, етнографів, економістів, земських діячів, публіцистів й не посіла помітного місця в дорадянській, радянській, а згодом й у пострадянській науковій літературі. Нині немає комплексного дослідження розвитку художніх промислів у Харківській губернії протягом другої половини ХІХ — початку ХХ ст., де всі процеси були б розглянуті в єдиному територіальному й хронологічному контексті. Проте розробка обраної проблеми була розпочата вченими ще в середині ХІХ ст. й триває до нашого часу. Обрана історіографічна проблема тривалий час ігнорувалася вітчизняною культурологічною наукою. Проаналізовані праці попередників не розставили однозначних акцентів у питанні розвитку народних художніх промислів у Харківській губернії протягом другої половини ХІХ — початку ХХ ст., а лише окреслили коло невирішених проблем. Тому можна констатувати, що загалом у вітчизняній та світовій історичній літературі створена достатня опорна база для подальшого вивчення культурологічних аспектів історичного розвитку на Харківщині народних художніх промислів. Тема художньої творчості слобожанських народних майстрів, їх місця у світовому культурологічному просторі дедалі більше цікавить багатьох сучасних дослідників як в Україні, так і в Росії.

Перспективи подальших досліджень полягають у вивченні галузевих та регіональних особливостей розвитку народних художніх виробництв, еволюції технології та художніх засобів виразності народного текстильництва в Харківській губернії в другій половині ХІХ — на початку ХХ ст.

Список літератури

1. Аксаков И. С. Исследования о торговле на Украинских ярмарках / И. С. Аксаков. — СПб. : Тип. В. Киришбаума, 1858. — 390 с.
2. Антонович С. А. Декоративно-прикладне мистецтво / С.А. Антонович, Р.В. Захарчук-Чугай, М.Є. Станкевич. — Львів: «Світ», 1992. — 271 с.
3. Арофікін Є. В. Українська народна тканина / Є. В. Арофікін // Народна творчість та етнографія. — 1983. — № 4. — С. 42–45.
4. Бабенко В. А. Коцарство в Харьковской губернии / В. А. Бабенко // Труды двенадцатого археологического съезда в Харькове, 1902. — М. : Тип. В.И. Воронцова, 1905. — Т.3. — С. 371–372.

5. Богомазова Т. Г. Кустарные деревообрабатывающие промыслы украинцев в конце XIX — начале XX ст. / Т. Г. Богомазова. — СПб. : Изд-во Вести, 1999. — 164 с.
6. Боряк О. Народне ткацтво / О. Боряк // Пам'ятки України: Історія та культура. — 1998. — № 3-4. — С. 103-109.
7. Боряк О. Ткацтво в обрядах та вірованнях українців (середина XIX — початок XX ст.) / О. Боряк. — К. : Друкарня СП «Українська книга», 1997. — 201 с.
8. Боряк О.О. З історії вивчення ткацтва на Україні / Олена Боряк // Народна творчість та етнографія. — 1987. — № 5. — С. 53-58.
9. Вановська І. М. Жіноче кустарництво та перспективи його кооперування у другій половині XIX — на початку XX століття // Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія» / Харків. нац. пед. ун-т. ім. Г. С. Сковороди. — Х. : Майдан, 2009. — Вип. 36. — С. 58-62.
10. Вановська І. М. Історіографія історії розвитку в Україні жіночого домашнього підприємництва у другій половині XIX — на початку XX століття // Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія» / Харків. нац. пед. ун-т. ім. Г. С. Сковороди. — Х. : Майдан, 2011. — Вип. 40. — С. 223-227.
11. Воронцов В. П. Значение кустарных промыслов, общие условия их развития и меры их поддержки в России / В.П. Воронцов. — СПб. : Тип. В. Киршбаума, 1902. — 27 с.
12. Воронцов В. П. Очерки кустарной промышленности России / В.П. Воронцов. — СПб. : Тип. В. Киршбаума, 1886. — 233 с.
13. Ганжа П. Таємниці українського рукомесла / П. Ганжа. — Київ: Мистецтво, 1996. — 190 с.
14. Давыдова С. А. Кустарная промышленность Владимирской, Курской, Полтавской, Бессарабской и Воронежской губерний / Софья Александровна Давыдова // Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. — СПб. : Тип. В. Киршбаума, 1892. — Т.1. — С. 72-144.
15. Давыдова С. А. Очерк производства ковров в России / Софья Александровна Давыдова // Кустарная промышленность Росси. Женские промыслы в очерках С. А. Давыдовой, Е.Н. Половцевой, К.И. Беренс и Е. О. Свицкерской. — СПб. : Тип. «Якорь», 1913 — С. 279-343.
16. Доливо-Добровольская А.Г. Кустарное ткачество в губерниях: Киевской, Тамбовской, Воронежской, Симбирской, Витебской, Курляндской, Гродненской и Новгородской / А.Г. Доливо-Добровольская // Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. — Петроград: Тип. «Содружество», 1915. — Т. 11. — С. 1-79.
17. Доливо-Добровольская В. А. Кустарное ткачество на всероссийской нижегородской выставке / В. А. Доливо-Добровольская // Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. — СПб. : Тип. В. Киршбаума, 1897. — Т. 4. — С. 99-111.
18. Жук А. К. Дожовтневі українські килими з геометричним орнаментом / А. К. Жук // Народна творчість та етнографія. — 1962. — № 1. — С. 59-65.
19. Жук А. К. Про розвиток килимарства на Україні в дорадянський період / А. К. Жук // Народна творчість та етнографія. — 1961. — № 2. — С. 92-98.

20. Жук А. К. Українські народні килими (XVII — поч. XX ст.) / А. К. Жук. — К. : Наук. думка, 1966. — 151 с.
21. Зарембский А. История и техника тканья украинских килимов / А. Зарембский. — Л. : Издание Гос. Русского музея, 1928. — 48 с.
22. Кара-Васильева Т. В. Традиційне і нове в полтавських рушниках / Т. В. Кара-Васильева // Народна творчість та етнографія. — 1981. — № 5. — С. 45–52.
23. Кара-Васильева Т. В. Художньо-образна структура полтавської вишивки / Т. В. Кара-Васильева // Народна творчість та етнографія. — 1980. — № 4. — С. 16–24.
24. Крыжановский Б. Орнамент украинских и румынских килимов / Б. Крыжановский // Материалы по этнографии. — Л. : Издание Гос. русского музея, 1926. — Том 3. — Вып. первый. — 1926. — С. 19–44.
25. Малина В. Народне мистецтво Півдня України. Кінець XIX — початок XX ст. / В. Малина. — Миколаїв: Артіль «Художній храм», 2007. — 448 с.
26. Метка Л. Гончарство Харківщини середини XX століття (за матеріалами керамологічних експедицій / Л. Метка // Український керамологічний журнал. — 2004. — № 1. — С. 102–111.
27. Мещерский А. А. Свод материалов по кустарной промышленности в России / А. А. Мещерский, К. Н. Модзалевский. — СПб. : Тип. Пантелеевых, 1874. — 4, 9, 630 с.
28. Потресов В. Промышленность Харьковской губернии до войны и в настоящее время / В. Потресов // Хозяйство Харьковщины. — 1923. — № 6-7-8 (июль-сентябрь). — С. 3–11.
29. Слюсарский А. Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII — XVIII вв. / А. Г. Слюсарский. — Х. : Харьк. кн. изд., 1964. — 460 с.
30. Сумцов Н. Ф. Очерки народного быта. (Из этнографической экскурсии 1901г. по Ахтырскому уезду Харьковской губернии) / Н.Ф. Сумцов // Сборник Харьковского историко-филологического общества. — 1902. — Т. 13. — Ч. 4. — С. 1–57.
31. Сумцов Н. Ф. Слобожане. Исторично-етнографічна розвідка / Н. Ф. Сумцов. — Х. : Вид-во Союз, 1918. — 240 с.
32. Таранущенко С. А. Мистецтво Слобожанщини XVII-XVIII вв. / С. А. Таранущенко. — Х. : Вид-во музею укр. мистецтва, 1928. — 9 с.
33. Твердохлебов А. Д. Ахтырский уезд накануне XIX века (материалы для истории Ахтырщины) / А. Д. Твердохлебов. — Х. : Тип. «Печатное дело», 1913. — 73 с.
34. Труды комиссии по исследованию кустарных промыслов Харьковской губернии. Вып. 1. Кустарные, отхожие и некоторые сельские промыслы в Сумском уезде [авт. текста П. Ефименко]. — Х. : Тип. губ. правления, 1882. — 111 с.
35. Шевченко Є. І. Народна деревообробка в Україні / Є. І. Шевченко. — К. : Артанія, 1997. — 312 с.
36. Шевченко Є. І. Українська народна тканина / Є. І. Шевченко. — К. : Артанія, 1999. — 416 с.

Надійшла до редколегії 07.03.2013 р.